

Προλογικό σημείωμα

Το σύγγραμμα αυτό ξεκίνησε ως εισήγηση στο συνέδριο που διοργάνωσε το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και το περιοδικό *Κρίση* τον Μάιο του 2025, με αφορμή τα 150 χρόνια από τη σύνταξη της κριτικής του Marx στο προσχέδιο του Προγράμματος του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος Γερμανίας το 1875. Ήδη με τα πρώτα βήματα της έρευνας έγινε σαφές ότι μια στοιχειοθέτηση των «ιστορικών και ερμηνευτικών προκειμένων» του εν λόγω κειμένου, η οποία θα ήθελε να αντιστοιχεί με στοιχειώδη επάρκεια σε μια ιστορική-κριτική επιμέλεια και παρουσίασή του, δεν μπορούσε να περιοριστεί στα όρια μιας εισήγησης. Προς τούτο συνηγορούσε ο πλούτος του γραμματολογικού υλικού που έχει δημοσιευθεί στη διάρκεια του 20ού αιώνα, και συνεχίζει να δημοσιεύεται μέχρι σήμερα. Η διευρυμένη αυτή στοιχειοθέτηση –η οποία, ωστόσο, εν προκειμένω δεν διατυπώνει την αξίωση της εξαντλητικής αξιοποίησης του διαθέσιμου υλικού– κρίθηκε αναγκαία, καθώς για λόγους που αφορούν την ιστορία της ελληνικής Αριστεράς και του ιδιώματός της, το εν λόγω κείμενο του Marx –και εν είδει διοσκούρειας συνοδείας, επίσης, εκείνο του Engels από το 1891 για ένα προγραμματικό προσχέδιο του Συνεδρίου της Ερφούρτης– διαβάστηκε και ερμηνεύτηκε

εν πολλοίς «κατά γράμμα»· η αλήθεια του εξαντλούνταν στο όνομα του συντάκτη.

Κάθε κείμενο, ωστόσο, συντάσσεται μπροστά και μέσα σε έναν νοηματικό ορίζοντα, αναφερόμενο σε συγκεκριμένα σημεία του, και έχοντας ρητά ή υπορρητα ενσωματώσει ιστορικές, νοηματικές και γλωσσικές προκείμενες, οι οποίες ανατρέχουν σε ένα ενίοτε ευρύ παρελθόν· συνεπώς, μπορεί να ερμηνευτεί μέσα από κατοπινές προσλήψεις *μόνο σε αναστοχαστική βάση* (δηλαδή, με την ταυτόχρονη επίγνωση της ιστορικής προσδιοριστικότητάς του και της παροντικής αφηγηρίας της ανάγνωσης). Ο συσχετισμός αυτός έχει εντασιακή χροιά, καθώς οι εμπλεκόμενες συνειδήσεις του εκάστοτε κειμενικού παρόντος δεν καλύπτουν το εύρος των εννοιών και το ιστορικό βάθος των αντίστοιχων εννοιακών περιεχομένων· η ιστορία, θα τονίσει σε μια επιστολή στον Lassalle ο Marx, βαίνει μέσα από παρεξηγήσεις εννοιών – κάτι το οποίο μόνο η κριτική ερμηνεία μπορεί να υπερβεί. Ισχύει εδώ το παράδοξο ότι το κείμενο γίνεται «κλασικό» όταν ακριβώς τονιστεί ο ιστορικός χαρακτήρας του. Εάν, συνεπώς, δεν ενεργοποιηθεί η κριτική ερμηνεία, το κείμενο –συνταγμένο έστω και από τον πιο ριζοσπάστη άθεο– ολισθαίνει σε ένα θεολογικό επίπεδο ερμηνείας, όπου το καλό και το κακό μάχονται μέσα στις παραγράφους, με μια ατέρμονη επανάληψη, η οποία μετατρέπει την ιστορία σε έναν τροχό όπως εκείνους που χρησιμοποιούνται στα κλουβιά των ινδικών χοιριδίων ή των οικόσιτων τρωκτικών. Το γεγονός ότι αυτές οι στοιχειώδεις αρχές της κριτικής ερμηνευτικής δεν καλλιεργήθηκαν στον ελληνικό χώρο –καθώς, πρωτίστως, δεν τις είχε ανάγκη η αυτοαναφερόμενη ορθόδοξη θεολογία, όπως και η εθνική φιλολογία που την ακολούθησε– είχε ως αποτέλεσμα την εκμηδένιση του ιστορικού βάθους ενός κλασικού κειμένου, μάλιστα του ίδιου του ιστορικού αναστοχασμού, και την αναπαραγωγή επιφανειακών αναλογιών ως αποδείξεων μιας ατράνταχτης αλήθειας. Η κατάσταση αυτή εδραιώθηκε –όχι μόνο για την Ελλάδα, αν

και αυτήν αφορά ιδιαίτερα εδώ– μέσα από τις σεισμικές μετατοπίσεις που συνέβησαν τον 20ό αιώνα, κυρίως μέσα από τη φοβερή τριακονταετή αλληλουχία δύο παγκόσμιων πολέμων, μιας σαρωτικής επανάστασης στη Ρωσία, ανταλλαγής πληθυσμών, στρατιωτικής κατοχής, αντίστασης και εμφυλίου πολέμου, ώστε το αίτημα για την κριτική κατανόηση ενός κειμένου (ή για την κριτική εν γένει) απορροφήθηκε αναπόφευκτα από τις δομές της πολιτικής αντιπαράθεσης, καταλήγοντας στο «λάθε βιώσας», όταν δεν ευτελιζόταν λεκτικά από την τελετουργία που ονομάστηκε κομματική αυτοκριτική (η έτερη πλευρά του εμφυλίου πολέμου ταυτίστηκε βολικά και απάνθρωπα με την «κριτική» του χωροφύλακα, και ενίοτε του βασανιστή).

Από την άλλη πλευρά, δεν πρόκειται εδώ για μια «ουδέτερη επιστημονική ανάλυση» ή για μια επηρμένη κριτική ιστορικών καταστάσεων με την ευκερή γνώση του επιγενόμενου, αλλά για την καταγραφή μιας επίγνωσης αναφορικά με τη δυναμική του παρόντος, πέρα από περιορισμένες πολιτικές στοχεύσεις. Η αναμφίβολη διαπίστωση πως συγκεκριμένες αναγνώσεις αυτών των κειμένων έγιναν αυτές οι ίδιες μια ιστορική δύναμη με ενίοτε απτά πολιτικά αποτελέσματα, δεν ταυτίζεται επ' ουδενί με την αξίωση της κριτικής σύλληψής τους· σύμφωνα, εξάλλου, με τα λόγια του Engels, «η ιστορική κριτική δεν μπορεί να σταματά εσασί μπροστά σε τέτοιες προκαταλήψεις, με κάθε σεβασμό».

Το έργο της κριτικής εν προκειμένω, πέρα από την πάλαι ποτέ στοιχειώδη υποχρέωσή της να αναδεικνύει με αξιοπιστία τις εκάστοτε πηγές –κάτι που γίνεται περιπλοκότερο όταν οι πηγές πρέπει να μεταφραστούν σε άλλη γλώσσα–, είναι ο αναστοχαστικός παραμερισμός των εν λόγω σεισμικών μετατοπίσεων, οι οποίες, μεταξύ άλλων, στιγμάτισαν την προ του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου Σοσιαλδημοκρατία ως εκ γενετής φαύλο δημιούργημα, εξαιτίας της έγκρισης των πολεμικών δαπανών από την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος τον Αύγουστο του 1914 και της ακόλουθης σύμπλευσης (της πλειο-

ψηφίας) του κόμματος με την πολεμική εμπλοκή της Γερμανίας. Η στρέβλωση αυτή επρόκειτο να ενταθεί, όταν η νεόκοπη επαναστατική ηγεσία στη Ρωσία δεν έλαβε τα εύσημα του «μαρξισμού» από τον Karl Kautsky το 1918, με αποτέλεσμα οι σημαντικότερες κεφαλές της μπολσεβίκικης διανοήσης, αρχής γενομένης από τον Λένιν, ο οποίος παρέμεινε συστηματικός αναγνώστης του καουτσκιικού έργου, να στραφούν σε μια επίθεση στον Τσέχο-Αυστριακό συγγραφέα, η οποία θα απηχούσε σε όλο τον 20ό αιώνα μέσα από το ιδίωμα της ιστορικής Αριστεράς. (Δεκαετίες αργότερα, θα κυκλοφορήσει στη Γερμανία το ανέκδοτο πως φοιτητές που έτυχε να ασχοληθούν με τον Kautsky νόμιζαν πως το όνομά του ήταν Renegat [Αποστάτης]). Ο Ψυχρός Πόλεμος που ακολούθησε, διαμόρφωσε ριζικά τρόπους πρόσληψης και προγράμματα σπουδών ανά τον κόσμο, συμβάλλοντας τα μέγιστα στη διατήρηση των στρεβλώσεων που είχαν ήδη αρθρωθεί και διαδοθεί κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, καθιστώντας την προπαγάνδα υψηλή τέχνη. Για να προσεγγίσει, συνεπώς, κανείς την περίοδο του 1875 και τις αντίστοιχες ζυμώσεις που προκάλεσε το μαρξικό κείμενο, έπρεπε επί δεκαετίες να υπερβεί εμπόδια ιδεολογικά, πολιτικά, έως και γλωσσικά, συχνά ανυπέρβλητα για το μεμονωμένο άτομο. Κλείνοντας το πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα, είναι εφικτή πλέον (αν δεν επιβάλλεται) μια κριτική ανασκόπηση της υπόθεσης, τουλάχιστον στις βασικές διαστάσεις της.

Το σύγγραμμα αυτό δεν είναι μια ιστορία του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, ούτε καν των απαρχών του. Προς τούτο οι, δυστυχώς πάρα πολλές, παραλείψεις γεγονότων και καταστάσεων θα είναι εμφανείς ακόμη και στον πρόχειρο γνώστη της περιόδου. Παράλληλα με τη μετάφραση των αντίστοιχων κριτικών κειμένων από την τεκμηριωμένη έκδοση των *Απάντων του Marx και του Engels* (Marx-Engels-Gesamtausgabe, MEGA), στο σύγγραμμα γίνεται η απόπειρα μιας βασικής στοιχειοθέτησης του ιστορικού πλαισίου τους, με την παρουσίαση αντίστοιχου υλικού – γραμματολογικού, δημο-

σιογραφικού, επιστολογραφικού, αρχειακού. Μια εξαντλητική παρουσίαση θα έπρεπε να περιλαμβάνει το συνολικό υλικό, αρθρωμένο σε ερμηνευτική βάση – σε μια πολύτομη έκδοση. Δεδομένου δε ότι σε κανένα μαρξικό (και ενγκελσιανό) κείμενο που παρουσιάζεται εδώ δεν εξαντλείται το ερμηνευτικό εύρος του, βασική παραίτηση είναι η στροφή του ενδιαφερόμενου αναγνώστη και της αναγνώστριάς σε έναν ιστορικό αναστοχασμό, ο οποίος, στην ιδεατή μορφή του, θα μπορούσε να εκτείνεται στα δύο άκρα του φάσματος: τόσο της εννόησης κριτικών επιχειρημάτων αναφορικά με την καινοφανή, για την περίοδό της, άρθρωση μιας κομματικής στρατηγικής και τακτικής σε ένα ιδιαίτερα προβληματικό πολιτικό σύστημα, όσο και του (θεωρητικού και πρακτικού) συλλογισμού αναφορικά με την αντίστοιχη δυναμική και δεδομενικότητα του ιστορικού παρόντος. Το δεδομένο ότι τα δύο άκρα αυτού του φάσματος δεν ταυτίζονται ποτέ, αναδεικνύει την αιραπό της κριτικής πρόσληψης αμφότερων.

Όλες οι μεταφράσεις έχουν γίνει από τον υποφαινόμενο. Όλοι οι τονισμοί στα παραθέματα είναι στο πρωτότυπο. Η δημοσίευση συνοδεύεται από τρία Παραρτήματα, το υλικό των οποίων συμβάλλει στην περιεκτική κατανόηση του κυρίως θέματος.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Norman Jakob, συνεργάτη των ΜΕΓΑ (Ακαδημία Βερολίνου-Βρανδεμβούργου), ο οποίος με τις προτάσεις του και με τη βοήθειά του εμπλούτισε τόσο το εύρος των πηγών όσο και την ίδια την έρευνα – χωρίς βεβαίως να ευθύνεται για τη χρήση των πρώτων και τα αποτελέσματα της δεύτερης. Όπως με άλλες δημοσιεύσεις του υπογράφοντα, η παρούσα δεν φιλοδοξεί να εκφράσει μια τελεσίδικη κρίση για τα υπό συζήτηση θέματα, αλλά να σημαίνει την έναρξη μιας γνωστικής διαδικασίας, για πράγματα που πχούν γνωστά, αλλά δεν είναι.

Θανάσης Γκιούρας

Α. Πρώτα βήματα

Πράγματι, κάθε σέκτα είναι θρησκευτική.
K. Marx, 1868

1. Το 1871, μετά από έναν επιτυχημένο πόλεμο ενάντια στην αυτοκρατορική Γαλλία (η οποία θα πάψει έτσι να είναι αυτοκρατορική και θα επιστρέψει στο πολίτευμα της *république*), ιδρύεται στο μέσο της ευρωπαϊκής ηπείρου μια «όψιμη», νεωτερική αυτοκρατορία, εκτεινόμενη από τον ποταμό Μέλμλ μέχρι τον Ρήνο, και από τη Βαλτική και Βόρεια Θάλασσα μέχρι τα βόρεια σύνορα της Αυστρίας και της Ελβετίας. Η πρωτεύουσά της, η οποία είναι και πρωτεύουσα της Πρωσίας, του σημαντικότερου βασιλείου της αυτοκρατορίας, είναι το Βερολίνο. Το πολιτικό σύστημα που θα προκύψει από αυτή την ίδρυση – η θεσμική δομή της Αυτοκρατορίας – θα πρέπει να ενσωματώσει μια σειρά από ετερόκλητες δυνάμεις και καταστάσεις:

Η *de facto* υπέρτερη θέση της Πρωσίας θα πρέπει τυπικά να αναγνωρίζει τις θεσμικές και πολιτικές αξιώσεις των

υπόλοιπων ηγεμονιών και κρατιδίων που αποτελούν την Αυτοκρατορία, χωρίς ωστόσο να μειώνεται η δική της πραγματική δύναμη· οι μεγάλες γαιοκτημονικές περιφέρειες των ανατολικών περιοχών (σχηματικά: από τον Μέμελ μέχρι τον Όντερ) θα πρέπει να συνυπάρξουν στην ίδια «πατρίδα» με τις μεσαίου και μικρού μεγέθους καλλιεργητικές δομές των δυτικών περιφερειών και κρατιδίων, διασταυρωμένες και οι δύο ήδη τη δεκαετία του 1870 με μια ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη, η οποία θα συμβάλλει στην ταχύτατη μεταβολή του ρόλου και του χαρακτήρα των αστικών κέντρων και της γενικότερης σχέσης πόλης-υπαίθρου· η πληθυσμιακή αύξηση, που θα χαρακτηρίζει την Αυτοκρατορία καθ' όλη τη διάρκειά της (41 εκ. το 1871 – 68 εκ. το 1914), θα αφορά κατά κύριο λόγο τα αστικά κέντρα, σηματοδοτώντας νέες βιοτικές μορφές, καινοφανή προβλήματα και τρόπους αντίδρασης σ' αυτά· η απαιτούμενη για ένα κράτος ενιαία εθνική ταυτότητα (ως κοινή αναφορά) θα πρέπει να ενσωματώσει, να μεταλλάξει ή να απορρίψει πολιτισμικές ταυτότητες, οι οποίες προέρχονται από διαφορετικές θρησκευτικές ομολογίες (καθολικοί, προτεστάντες και Εβραίοι), καθώς και από διαφορετικές εθνοτικές καταβολές (Πολωνοί στα ανατολικά, Δανοί στα βόρεια, Αλσατοί στα δυτικά, και επίσης, σε όλη την επικράτεια, Εβραίοι)· η θέσπιση του καθολικού (για άνδρες) εκλογικού δικαιώματος για το αυτοκρατορικό Κοινοβούλιο, το Ράιχσταγκ, θα πρέπει να παρέχει κάποια δημοκρατική νομιμοποίηση, χωρίς ωστόσο να απειλεί ή έστω να θίγει τα ενσωματωμένα συμφέροντα της γαιοκτημονικής, και συν τω χρόνω, της μεγαλοαστικής τάξης· παράλληλα, η κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας, ο καγκελάριος, δεν αναδεικνύεται από το Ράιχσταγκ, αλλά διορίζεται από τον Αυτοκράτορα· η φέρουσα μοναρχία της αυτοκρατορίας, η αναφερθείσα Πρωσία – ο βασιλιάς της οποίας είναι συγχρόνως και αυτοκράτορας – θα εφαρμόσει ένα τμηματικό εκλογικό σύστημα για το δικό της κοινοβούλιο, εξασφαλίζοντας έτσι την κυριαρχία ενός μικρού ποσοστού του (γαιοκτημονι-

κού) πληθυσμού στην Πρωσία – και δια της Πρωσίας στην αυτοκρατορία· τα δε γαιοκτημονικά και αστικά συμφέροντα θα εμπλακούν σε έντονες αντιπαραθέσεις εντός του καθαυτού πολιτικού συστήματος, είτε ως οργανωμένες ομάδες συμφερόντων είτε ως πολιτικά κόμματα.

Στο κομματικό τοπίο, ωστόσο, υπάρχουν επίσης δύο κόμματα –που αφορούν την παρούσα παράθεση– ήδη πριν την ίδρυση της Αυτοκρατορίας, και αποσκοπούν και τα δύο, αλλά όχι από κοινού, στην εκπροσώπηση των εργατικών στρωμάτων και στη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Τα δύο αυτά εργατικά κόμματα έχουν μεν διαφορετικές χρονικές καταβολές, αλλά σημαντικό τμήμα των προγραμματικών αιτημάτων τους είναι (αναπόφευκτα) κοινό, με σημαίνουσες ωστόσο αποκλίσεις τόσο στο ζήτημα της στρατηγικής επίτευξης των στόχων όσο και της λειτουργίας του εκάστοτε κόμματος αυτού καθαυτό. Η διττή αυτή καταβολή του γερμανικού εργατικού κινήματος, και συγκεκριμένα των κομμάτων που το εκφράζουν (πέρα από τις όποιες καθαρά συνδικαλιστικές προσπάθειες), θα αποτελέσει το κομβικό πλαίσιο για την ανάπτυξη και διάδοση του θεωρητικού λόγου που θα επιστρατευτεί από την κομματική πολιτική στις δεκαετίες μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο λαμβάνουν το ιδιαίτερο νόημά τους και οι κριτικές των Marx και Engels που αφορούν την ανά χείρας πραγμάτευση.

2.1. Ενώ οι καταβολές της διακριτής πολιτικής οργάνωσης των εργατικών στρωμάτων¹ στον γερμανικό χώρο μπορούν

1. Με την έννοια του ευρύτερου χώρου που χαρακτηρίζει τις βιοτεχνικές και βιομηχανικές μονάδες, με συμπερίληψη τομέων πρωτογενούς παραγωγής όπως τα ορυχεία. Για μια περιεκτική σύνοψη στο εν λόγω πεδίο, η βιβλιογραφία του οποίου είναι δυσθεώρητη, βλ. Kocka (1983): επίσης, το κείμενο του ίδιου στη συλλογή των Katznelson/Zolberg (1986), και Abendroth (1988). Για μια γενικότερη παρουσίαση παραμένει ενδιαφέρον

να εντοπιστούν στις κινητοποιήσεις που πλαισιώνουν την επανάσταση του 1848-49 –αρκεί εδώ η αναφορά στην Ένωση των Κομμουνιστών, μετά από εντολή της οποίας συντάσσεται το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* από τον Karl Marx και τον Friedrich Engels–, η πρώτη εργατική πολιτική οργάνωση που φέρει τα χαρακτηριστικά κόμματος είναι η Γενική Ένωση Γερμανών Εργατών του Ferdinand Lassalle, το 1863 (βλ. 2.2.). Ο Lassalle είχε συμμετάσχει στις επαναστατικές διεργασίες του 1848-49, παραμένοντας γι' αυτόν τον λόγο ένα διάστημα στη φυλακή.² Στις 20.4.1862, έχοντας αποστασιοποιηθεί από τις οργανώσεις του αστικού φιλελευθερισμού,³ οι οποίες έχουν εμπλακεί σε συνταγματική σύγκρουση με τους φορείς της αυταρχικής μοναρχικής εξουσίας στην Πρωσία αναφορικά με την έγκριση του κρατικού προϋπολογισμού, εκφωνεί μπροστά σε ένα κοινό μεταλλεργατών στο Βερολίνο μια ομιλία με τίτλο *Περί της ιδιαίτερης συνάφειας της σύγχρονης ιστορικής περιόδου με την ιδέα της εργατικής τάξης (Über den besonderen Zusammenhang der gegenwärtigen Geschichtsperiode mit der Idee des Arbeiterstandes)*, η οποία ακολούθως θα λάβει

το έργο του Rosenberg (1988 [1938]). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επίσης εννοιολογικό, παρουσιάζει η μελέτη του W. Conze που περιγράφει τη μετάβαση από τον «όχλο» (Pöbel) στο «προλεταριάτο» κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στον γερμανικό χώρο (πρβλ. Conze 1954).

2. Ο Marx, αρχισυντάκτης τότε της *Νέας Εφημερίδας του Ρήνου*, θα σχολίαζε με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο τις νομικές μεθοδεύσεις των Αρχών για την καταδίκη του Lassalle, στο άρθρο με τίτλο *Lassalle (Νέα Εφημερίδα του Ρήνου, αρ. 237, 4.3.1849)*. Τον περαιτέρω σχολιασμό της περίπτωσης του Lassalle θα αναλάμβανε για την εφημερίδα ο Friedrich Engels.

3. Τη σχέση του Lassalle με το αστικό φιλελεύθερο στρατόπεδο, το οποίο την εποχή εκείνη συνοψίζεται στην ονομασία «Δημοκρατία», αναλύει διεξοδικά ο Na'aman (1963). Για μια γενικότερη παρουσίαση της δράσης του Lassalle βλ. τη συλλογή με επιμέλεια Neuhaus/Kinner (2014). Η χρήση του όρου δημοκρατία, η οποία δεν αφορά το αντίστοιχο ιστορικό (αρχαιοελληνικό) πολίτευμα, αλλά μια πολιτική παράταξη, η οποία αγωνίζεται γι' αυτό που θα ονομαστεί αργότερα εκδημοκρατισμός, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την ανάγνωση των κειμένων της περιόδου. Στο παρόν σύγγραμμα, όπου επιβάλλεται, ο όρος Δημοκρατία έχει αποδοθεί ως δημοκρατική παράταξη.

την ονομασία «Εργατικό Πρόγραμμα», και θα κυκλοφορήσει ευρέως σε εργατικούς κύκλους. Με το πρόγραμμα αυτό, ο Lassalle προτείνει τον σχηματισμό ενός δημοκρατικού εργατικού κόμματος (με την επιδίωξη του καθολικού εκλογικού δικαιώματος), σε συνδυασμό με τις απόπειρες της Πρωσίας για εθνική υποστασιοποίηση ως κράτους πέρα και έξω από την αυστροουγγρική αυτοκρατορία. «Στόχος του είναι να αποκαταστήσει ένα ανεξάρτητο κίνημα της εργατικής τάξης με βασική δημοκρατική-επαναστατική τάση. Ο Lassalle ήθελε να εκμεταλλευτεί τις αντιφάσεις της συνταγματικής σύγκρουσης μεταξύ των φιλελευθέρων και του στέμματος στην Πρωσία [...], πρωτίστως για να αγωνιστεί για το δημοκρατικό εκλογικό δικαίωμα και με βάση αυτό να κερδίσει την εξουσία στο κράτος. Ωστόσο, με αυτόν τον στόχο, αγνοεί τα συγκεκριμένα συμφέροντα των εργατών, οι οποίοι συγχρόνως θέλουν να δουν το συνδικαλιστικό ζήτημα στο προσκήνιο, εν μέρει επειδή δεν τα αναγνωρίζει, εν μέρει επειδή θέλει να τα αναπροσανατολίσει προς το συμφέρον του άμεσου πολιτικού αγώνα για το εκλογικό δικαίωμα» (Abendroth 1988: 89). Πέρα από τη θεμελιώδη απαίτηση για το εκλογικό δικαίωμα (και την παράκαμψη των συνδικαλιστικών προσπαθειών), ο Lassalle θα προτείνει ως προγραμματικό στόχο την ίδρυση εργατικών παραγωγικών συνεταιρισμών, οι οποίοι θα λειτουργήσουν ως πυλώνες χειραφέτησης ενάντια στο σύστημα της μισθωτής εργασίας – με τη βοήθεια παροχής πιστώσεων από το κράτος.

Η έμφαση στον ρόλο του κράτους (ως πιστωτή εργατικών παραγωγικών συνεταιρισμών⁴) κατά τη μετάβαση στον σοσιαλισμό, καθώς και η έμφαση στη θέση της Πρωσίας στον αναδυόμενο εθνικό χάρτη, θα αποτελέσουν τη βάση για την απόρριψη του Προγράμματος από την πλευρά των εκπαιρισμέ-

4. Πρόκειται για μια αντίληψη η οποία χρονολογείται ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, εκφράζοντας κυρίως ιδεώδη και πεποιθήσεις των χειροτεχνών εργαζόμενων· βλ. Kocka (1983: 93-94). Η αντίληψη αυτή δεν περιορίζεται στον γερμανικό χώρο.

νων Marx και Engels, χωρίς ωστόσο κάποια πρόδηλη ρήξη μεταξύ αυτών και του Lassalle. Οι προτάσεις του Lassalle θα έχουν μεγάλη απήχηση σε εργατικούς κύκλους, ορισμένοι εκ των οποίων, με βάση τη Λιψία, «ευρισκόμενοι πλήρως υπό την πνευματική επιρροή του Προοδευτικού Κόμματος»,⁵ θα του απευθυνθούν καλώντας τον να συντάξει μια Ανοικτή Επιστολή για την οργάνωση ενός Εργατικού Συνεδρίου. «Ο Lassalle ήταν πολιτικά τυχερός στο ότι σε μια περίοδο όπου δεν μπορούσε πλέον να ανεχτεί την προσκόλληση στους φιλελεύθερους, αναδύθηκε ένα νέο κίνημα που στρεφόταν ενάντια στους πρώην συμμάχους του» (Stenson 1981: 10·

5. Βλ. Becker (1874: 16 κ.ε.). Το σύγγραμμα του Becker αποτελεί μια από τις πρώτες παρουσιάσεις του πολιτικού μορφώματος που ίδρυσε ο Lassalle, εγκαταλείποντας το αστικό φιλελεύθερο Προοδευτικό Κόμμα – είναι αξιόπιστο ως προς τις πραγματολογικές πληροφορίες του. Για το Προοδευτικό Κόμμα βλ. επίσης Nipperdey (1961: 55 κ.ε.). Για μια άλλη συγκαιρινή παρουσίαση βλ. Mehring (1877: 12). Η ιστορία της Σοσιαλδημοκρατίας του Franz Mehring, στην οποία παραπέμπω εδώ ως πλαισίωση, δημοσιεύεται μόλις δύο χρόνια μετά το Συνέδριο της Γκότα, από έναν άνθρωπο ο οποίος προέρχεται από τη φιλελεύθερη παράταξη, και πολύ αργότερα θα «ασπαστεί» τον μαρξισμό. Το εν λόγω ιστορικό σύγγραμμά του αποτελεί τμήμα του ίδιου του φαινομένου που περιγράφει, και συνεπώς αξίζει περισσότερο για την αύρα που το διέπει, παρά για το βάθος των αναλύσεών του· πολύ περισσότερο, καθώς η τότε αντίληψή του δεν είναι ιδιαίτερα φιλική προς το φαινόμενο που περιγράφει (με πλούσια κοσμητικά επίθετα για τα κεντρικά πρόσωπα όπως ο Marx, ο Liebknecht κ.ά.). Δύο δεκαετίες αργότερα, ο Mehring θα δημοσιεύει το πολύτομο έργο *Ιστορία της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας* (1898), με εντελώς διαφορετικά πρόσημα, καθώς από φιλελεύθερος Σαύλος είχε γίνει σοσιαλδημοκράτης Παύλος. Του δίνω το λόγο σε κάποια σημεία της ανά χειράς παρουσίашς, τόσο γι' αυτή την αρχική ιδιότητά του όσο και για τη χρησιμη σύνοψη ορισμένων πραγματολογικών στοιχείων. Εννοείται ότι η κριτική ιστορική ανάλυση της Σοσιαλδημοκρατίας έχει προ πολλού ξεπεράσει τη σκοπιή του. Αντίστοιχη θέση, με πληθώρα υλικού και με διαφορετικό ύφος από εκείνο του Mehring, έχει και ο Eduard Bernstein με τη δική του ιστορία του εργατικού κινήματος (1907), στην οποία είναι αρκετά διεξοδικός αναφορικά με την πορεία της ΓΕΓΕ. Για μια από τις πρώτες μεταπολεμικές έρευνες βλ. Lademacher (1959).

Nippel 2018: 19 κ.ε.). Ο Lassalle θα απαντήσει, την 1.3.1863, με μια, διάσημη έκτοτε, «Ανοικτή Επιστολή στην Κεντρική Επιτροπή για τη σύγκληση ενός Γενικού Γερμανικού Εργατικού Συνεδρίου στη Λιψία», τονίζοντας κυρίως την επιτακτικότητα της διαρκούς επιδίωξης του καθολικού και άμεσου εκλογικού δικαιώματος για την εργατική τάξη. Αφού τόνισε ως μοναδικό δρόμο εξόδου «από την έρημο που έχει δοθεί στην εργατική τάξη» τον «ελεύθερο ατομικό συνεταιρισμό των εργατών, αλλά τον ελεύθερο ατομικό συνεταιρισμό υποβοηθούμενο από το υποστηρικτικό και προωθητικό χέρι του κράτους», ο Lassalle θα επισήμαινε τη θεμελιώδη σημασία του καθολικού εκλογικού δικαιώματος για τις εργατικές απαιτήσεις. «Οργανωθείτε», είπε ο Lassalle στους εργάτες, «ως μια Γενική Ένωση Γερμανών Εργατών με σκοπό μια νόμιμη και ειρηνική, αλλά ακούραστη και ανυποχώρητη αγωνιστική δράση [Agitation] για την καθιέρωση του καθολικού και άμεσου εκλογικού δικαιώματος σε όλα τα γερμανικά κρατίδια. Από τη στιγμή που αυτή η Ένωση θα περιλαμβάνει έστω και 100.000 Γερμανούς εργάτες, θα είναι ήδη μια δύναμη την οποία θα πρέπει όλοι να υπολογίζουν. Φυτέψτε αυτό το κάλεσμα σε κάθε εργαστήριο, σε κάθε χωριό, σε κάθε καλύβα. Οι εργάτες των πόλεων ας αφήσουν την ανώτερη επίγνωση και μόρφωσή τους να διαχυθεί στους εργάτες της υπαίθρου. Συζητήστε, συζητήστε παντού, καθημερινά, αδιάκοπα, ακατάπαυστα, όπως [το έκανε] εκείνη η μεγάλη αγγλική ζύμωση ενάντια στους Νόμους για τα σιτηρά, σε ειρηνικές δημόσιες συνελεύσεις, όπως και σε ιδιωτικές συναντήσεις, την αναγκαιότητα του καθολικού και άμεσου εκλογικού δικαιώματος. Όσο περισσότερο η φωνή σας αντηχεί από εκατομμύρια ανθρώπους τόσο πιο ακαταμάχητη θα είναι η πίεσή της» (Lassalle 1919, 3: 90).

Την αρχική περίοδο της Γενικής Ένωσης Γερμανών Εργατών, και συγκεκριμένα κατά την πρώτη «σημαντική» ομιλία του στους εργάτες του Βερολίνου στις 22.11.1862, ο Lassalle θα χρησιμοποιούσε διατυπώσεις οι οποίες θα μεταλλάσσο-

νταν στο ιδιαίτερα χαρακτηριστικό σύνθημα της «μίας αντιδραστικής μάζας», η οποία ήταν εν συνόλω αντίθετη στο νέο πολιτικό μόρφωμα. Σύμφωνα με την αναφορά του Becker (1874: 113 κ.ε.), στην ομιλία του ο Lassalle ανέφερε την εκστρατεία του Προοδευτικού Κόμματος εναντίον του με τον χαρακτηρισμό του ως «αντιδραστικού». Χρησιμοποιώντας τη γνωστή ρητορική διαχυτικότητα του, ο Lassalle αναρωτιόταν γιατί ο προοδευτικός (=αστικός) Τύπος εστίαζε αποκλειστικά σ' αυτόν ως αντιδραστικό, τη στιγμή που υπήρχαν «εκατό διανοούμενοι που βρίσκονται στην υπηρεσία της αντίδρασης, και κανείς δεν ενδιαφέρεται γι' αυτούς, καμία εφημερίδα δεν τους λαμβάνει υπόψη» (Becker 1874: 113 κ.ε.). Η απάντηση για τον Lassalle ήταν απλούστατη: «Ο προοδευτικός Τύπος γνωρίζει ... πολύ καλά, πως εκπροσωπώ ακριβώς το κόμμα, το οποίο, από πολιτική όπως και οικονομική σκοπιά, *πηγαίνει πολύ πιο μακριά απ' ό,τι αυτός ο ίδιος, το κόμμα που και από τις δύο σκοπιές στέκει στο πραγματικό ύψος της επαναστατικής εξέλιξης: το κόμμα συνεπώς, δίπλα στο οποίο κάθε άλλο κόμμα στη χώρα εμφανίζεται ως οπισθοδρομικό και αντιδραστικό!* Εξού και η οργή του ενάντιά μου, η οποία είναι απλώς η έκφραση του φόβου του απέναντί μου» (Becker 1874: 113 κ.ε.).⁶ Η αντίληψη αυτή διαδόθηκε κυρίως μέσα από την εφημερίδα *Σοσιαλδημοκράτης*, με τρόπο ο οποίος την κατέστησε χαρακτηριστική για τη λασαλική εκστρατεία. Η αναφορά (του Becker) ενσωματώθηκε από τον Eduard Bernstein στην έκδοση *Απάντων* του Lassalle, η οποία κυκλοφόρησε το 1893 (τόμ. 2, σ. 946 κ.ε.), και αποτέλεσε αφορμή, το 1897, για τον Franz Mehring να επανα-

6. Ο Becker παρουσιάζει εδώ παραφρασμένη την αναφορά της εφημερίδας *Σοσιαλδημοκράτης* για την ομιλία, η οποία λέει τα εξής: «Μπροστά μου λοιπόν εξαφανίζονται οι διαφορές και οι αντιθέσεις, οι οποίες κατά τα άλλα χωρίζουν το αντιδραστικό κόμμα και το προοδευτικό κόμμα. Μπροστά μου, παρ' όλες τις εσωτερικές διαφορές, αυτά συντήκονται σε ένα κοινό αντιδραστικό κόμμα» (MEGA I/25, σ. 548-549).

κάμψει στην «ιστορία ενός συνθήματος» (Mehring 1897), καθώς η φράση είχε χρησιμοποιηθεί σε συγκαιρινό άρθρο του Bernstein αναφορικά με το ζήτημα της συμμετοχής του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στις κρατιδιακές εκλογές της Πρωσίας. Ο Mehring θα επισήμαινε πως η διατύπωση «μία αντιδραστική μάζα» δεν απαντά στο συνολικό έργο του Lassalle, αλλά ότι η διατύπωση αυτή «έπεσε σαν αστραπή στους εργάτες, και μπορεί κανείς να παρακολουθήσει από φύλλο σε φύλλο του *Σοσιαλδημοκράτη* πώς σταδιακά οι λέξεις αυτές λαξυιτταν και οξύνθηκαν στο σύνθημα περί της “μίας αντιδραστικής μάζας”» (Mehring 1897: 515). Η έκφραση αυτή θα απασχολήσει έντονα τις προγραμματικές συζητήσεις του (μελλοντικού) Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος.

2.2. Σε κάθε περίπτωση, το πρόγραμμα αυτό του Lassalle δεν θα συναντήσει την αποδοχή των Marx και Engels, ιδιαίτερα ο τονισμός του ρόλου του κράτους ως υπομόχλιου του εργατικού κινήματος, χωρίς ωστόσο οι δύο αγωνιστές να δηλώσουν δημόσια την άποψή τους. Η επίσκεψη του Lassalle στο Λονδίνο το 1862 θα έχει ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ του ιδίου και του Marx. Με τη μεθόδευση ωστόσο του Lassalle, μπαίνουν τα θεμέλια για μια πρακτική της διαρκούς αγωνιστικής εκστρατείας από την πλευρά του ανερχόμενου εργατικού κινήματος, η οποία θα αποβεί καθοριστική και για τη μετέπειτα εξέλιξη, μέχρι και βαθιά στον 20ό αιώνα. Οι παραλληλισμοί της κομματικής πολιτικής με μια στρατιωτική εκστρατεία, η αναβάθμιση του όρου *Agitation* ως συστηματικής και ακατάπαυστης δραστηριότητας πειθούς, επηρεασμού και ζύμωσης, η οργάνωση σε δημόσιο χώρο πολυπληθών εκδηλώσεων ως συνδυασμού διαδήλωσης-εορτής-πανηγυριού-καλλιτεχνικής παράστασης, έχουν εδώ τις απαρχές τους. Μια άλλη κληρονομιά του Lassalle, η οποία θα απασχολήσει ιδιαίτερα το γερμανικό εργατικό κόμμα, θα αφορά τη λειτουργία του κόμ-

ματος⁷ και θα αρχίσει να λαμβάνει σάρκα και οστά όταν την 23.5.1863 θα ιδρυθεί στη Λιψία η Γενική Ένωση Γερμανών Εργατών (ΓΕΓΕ, Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein – ADAV) και ο Lassalle θα εκλεγεί πρόεδρος της, με σχεδόν απεριόριστη

7. Στην εύλογη ερώτηση γιατί ο Lassalle και οι συν αυτό κάνουν λόγο για ένωση (Verein) αντί για κόμμα (Partei), υπάρχει η απάντηση ότι τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση του 1848, οι γερμανικές ηγεμονίες έστρεψαν την προσοχή τους στην ανάπτυξη των «εργατικών ενώσεων» (Arbeitervereine), με σκοπό τον έλεγχο και περιορισμό τους. «Στις αστικές τάξεις η καταστροφή αυτή των οργανώσεων τους δεν είναι δεδομένη στον ίδιο βαθμό, διότι τα φιλελεύθερα κινήματα [...] παραμένουν νόμιμα» (Abendroth 1988: 78). Οι εν λόγω στοχεύσεις των ηγεμονιών, στις οποίες από την πλευρά της Πρωσίας εμπλέκεται (ήδη) ο Bismarck, θα καταλήξουν στην ομοσπονδιακή απόφαση της 13.7.1854, η οποία αφορά γενικά τις ενώσεις, και περιέχει τις εξής ειδικές παραγράφους:

«[...] 3. Αναφορικά ιδιαίτερα με τις πολιτικές ενώσεις, εφόσον τέτοιες ενώσεις δεν απαγορεύονται εν γένει σύμφωνα με απόφαση της κρατιδιακής νομοθεσίας, ή χρήζουν για κάθε περίπτωση ειδικής άδειας από την αντίστοιχη αρχή, θα πρέπει η αντίστοιχη κυβέρνηση να βρίσκεται σε θέση να μπορεί να δημοσιοποιήσει ανάλογα με τις συνθήκες προσωρινούς περιορισμούς και απαγορεύσεις.

4. Γενικά, για τις πολιτικές ενώσεις θα πρέπει να εφαρμοστούν επίσης οι εξής περιορισμοί:

1. Δεν επιτρέπεται να συμμετέχουν σε τέτοιες ενώσεις ανήλικοι, μαθητευόμενοι και μαθητές·
2. Κάθε επαφή με άλλες ενώσεις απαγορεύεται. [...]

8. Προς το συμφέρον της κοινής ασφάλειας υποχρεώνονται επιπλέον όλες οι ομόσπονδες κυβερνήσεις να καταργήσουν εντός 2 μηνών τις εργατικές ενώσεις και αδελφότητες που υπάρχουν εισέτι στην επικράτειά τους, οι οποίες επιδιώκουν πολιτικούς, σοσιαλιστικούς ή κομμουνιστικούς σκοπούς, και να απαγορεύσουν δια ποινής τη νέα ίδρυση τέτοιων ενώσεων» (Becker 1874: 6-7, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Με δεδομένη αυτή την ιστορική κατάσταση θα πρέπει να σημειωθεί εδώ αποφαντικά, πως η χρήση του όρου «κόμμα» (Partei) την αντίστοιχη περίοδο σηματοδοτεί ευρύτερες πολιτικές οργανώσεις, έως και απλές τάσεις, χωρίς να περιορίζεται στο μórφωμα που θα αναπτυχθεί το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Ο Naʼaman συνοψίζει λιτά την εν λόγω δυναμική: «Μέχρι τη ζύμωση του Lassalle το “κόμμα” ήταν πάντα μια έκφραση χαρακτηρισμού του κοινού φρονήματος. [...] Από την εμφάνιση του Lassalle αλλάζει η έννοια του κόμματος, γίνεται ζήτημα οργάνωσης» (Naʼaman 1963: 44). Για μια συνολική χαρτογράφηση του κομματικού τοπίου μέχρι το 1918, βλ. τη μελέτη του Nipperdey (1961).